

Research Paper

Student Movement and Political Radicalism: How did the Student Struggle during Pahlavi II Lead to the Unintended Result of Stabilizing the Status Quo?

Abbas Khorshidnam*¹

¹ Assistant Professor of Sociology, Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution, Tehran, Iran, Email: Abbas_khorshidnam@yahoo.com

10.22080/SSI.2023.26072.2134

Received:

August 10, 2023

Accepted:

January 20, 2024

Available online:

February 28, 2024

Keywords:

student movement, radicalism, moderation, reaction, Pahlavi II.

Abstract

Objectives: This study aims to examine some critical moments in the history of the student movement during the second Pahlavi era to show how insisting on maintaining the protest worldview and turning intransigence into a political virtue can paradoxically provide room for reactionary forces to exploit revolutionary radicalism. **Methods:** This research used documentary study and Karl Marx's class analysis of the political forces active in France after the 1848 revolution. **Results:** In some critical moments, student protests, contrary to expectations, instead of criticizing the ruling power and the dictatorship of the court, unwittingly rushed to its aid and, in practice, became supporters of the court and the king's power. During the three prime ministerial periods of Ahmad Qavam, Mohammad Mossadegh, and Ali Amini, politicians who had the ability to revive the government's power against the court came to power. However, the student protests weakened the power of these governments, and the court was able to remove these competitors from its way and establish its dictatorship more than before. **Conclusion:** One of the traumatic dimensions of political culture in contemporary Iran is the lack of attention to the tactical value of radicalism and its transformation into a fixed and unchanging policy at some historical moments. Recognizing the patterns and choices that have led to the closure of society to create an open political space should be subject to critical-historical reflection so that their repetition does not lead to the aggravation of political problems and sufferings.

***Corresponding Author:** Abbas Khorshidnam

Address: Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution, Tehran, Iran

Email: Abbas_khorshidnam@yahoo.com

2538-3612 © The Author(s)

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License

(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Extended Abstract

1. Introduction

During the reign of Mohammad Reza Pahlavi, the student movement has gone through the most inflammatory days. Student protests went on from the first years of the 20s until the last days of the Pahlavi regime and turned the university into one of the dynamic centers of political struggle. Idealistic students who protested the state of the country and the way it was run, aiming to put pressure on the government and make changes in the procedures, launched numerous protests in these years to show their dissatisfaction with the ruling political system. Although these protests were launched to weaken the oppressive system and the ruling dictatorship, they did not always reach their goal, and sometimes, contrary to expectations, helped consolidate the ruling power.

2. Method

This research was done using the method of document study and Karl Marx's class analysis of the political forces active in France after the 1848 revolution. Although Marx seeks to show the inherent conservatism of the bourgeoisie in this book, this historical analysis can be examined from another angle. Suppose one side of the coin of this situation is the inability of the bourgeoisie to be loyal to its ideals and give in to economic and political conservatism. In that case, the other side of this impasse is caused by the unwilling cooperation and collaboration of revolutionary and reactionary forces. Although the emergence of the bourgeoisie and the transition from feudalism can be considered a step forward, the political and social achievements of this class will quickly disappear with the emergence of

revolutionary demands and will be replaced by a monopolistic political system. In other words, contrary to expectations, revolutionary demands strengthen reactionary and regressive tendencies. Because the bourgeoisie feels threatened and seeks refuge in the same classes it once tried to destroy to preserve its minimum interests, one of the most important considerations of revolutionaries should be dedicated to determining the time to propose revolutionary demands in society. Even if these demands are right, revolutionaries should keep in mind that making these demands at any point in time does not necessarily have strategic value.

3. Results

The research findings indicate that in some critical moments of history, student protests, contrary to expectations, instead of criticizing the ruling power and the dictatorship of the court, unwittingly rushed to its aid and, in practice, became supporters of the court and the king's power. During the three prime ministerial periods of Ahmad Qavam, Mohammad Mosaddegh, and Ali Amini, politicians who had the ability to revive the government's power against the court came to power. However, the student protests weakened the power of these governments, and the court was able to remove these competitors from its way and establish its dictatorship more than before. Of course, the defeat of these governments was not just a product of student protests; the students' political choices made revolutionary radicalism serve political reaction. The historical periods mentioned in this study each have their characteristics and conditions and cannot be reduced to each other in any way, and the purpose of putting these periods together is not to assume them to be the

same. However, repeating a pattern of non-compromise and insisting on unconditional political opposition in these moments is a sign of one of the long-lasting characteristics of contemporary Iranian political culture. Opposing the established power and not paying attention to the tactical value of an alliance with it, even though it was temporary, caused the loss of many historical opportunities, which resulted in the imposition of exorbitant costs on society.

4. Conclusions

Contrary to their expectations, the hostility of radical and revolutionary political forces to any form of moderation provided a suitable ground for the growth of conservatism, reaction, and tyranny. Therefore, for an autocratic faction that has fallen into decline, the emergence of a radical and revolutionary protest force is the most blessed blessing that provides the possibility of reviving and straightening it. In the contemporary history of Iran, the transformation of intransigence into an undeniable political virtue has caused the neglect of alternative possibilities and the loss of opportunities to experience political openings. It seems that one of the traumatic aspects of the

political culture in contemporary Iran is the lack of attention to the tactical value of radicalism and its transformation into a fixed and unchanging policy at certain historical moments. Recognizing the patterns and choices that have led to the closure of society to create an open political space should be subject to critical-historical reflection so that they do not lead to the aggravation of political problems and sufferings by repeating them.

Funding

This work was done under the material support of Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution.

Author's Contribution

This article was written by Abbas Khorshidnam.

Conflict of Interest

The author declared no conflict of interest.

Acknowledgments

The author has the utmost appreciation and thanks to Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution for supporting this project and concluding the cooperation agreement.

علمی پژوهشی

جنبش دانشجویی و رادیکالیسم سیاسی؛ چگونه مبارزه‌های دانشجویی در سه دهه اول سلطنت پهلوی دوم به نتیجه ناخواسته تثبیت وضعیت موجود منجر می‌شد؟

عباس خورشیدنام* IDاستادیار جامعه‌شناسی، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران. ایمیل: Abbas_khorshidnam@yahoo.com 10.22080/SSI.2023.26072.2134

چکیده

اهداف: هدف این مقاله نشان دادن یکی از آسیب‌های فرهنگ سیاسی در ایران است. در وضعیتی که جامعه، نهادمندی سیاسی را تجربه نکرده باشد. مواجهه و تعامل نیروها و گروه‌های رقیب با یکدیگر می‌تواند به راحتی به یک رابطه آنتاگونیستی فرسایشی تبدیل شود. بر این اساس، این مقاله در صدد بررسی برخی از برهه‌های حساس در تاریخ جنبش دانشجویی در دوران پهلوی دوم است تا نشان دهد چگونه پافشاری بر حفظ جهان‌بینی اعتراضی و تبدیل شدن سازش‌ناپذیری به یک فضیلت سیاسی، می‌تواند راه را بر تحلیل واقع‌بینانه امور ببندد و به شکلی متناقض، مجالی برای بهره‌برداری نیروهای ارتجاعی از رادیکالیسم انقلابی فراهم کند. روش مطالعه: این مقاله با روش مطالعه اسنادی و بهره‌گیری از تحلیل طبقاتی کارل مارکس از نیروهای سیاسی فعال در فرانسه پس از انقلاب ۱۸۴۸ انجام شده است. یافته‌ها: در برخی از مقاطع حساس تاریخی، اعتراضات دانشجویی برخلاف انتظار به جای به نقد کشیدن قدرت حاکم و دیکتاتوری دربار، ناخواسته به یاری آن شتافته است و در عمل به حامی دربار و قدرت شاه تبدیل شده است. در سه مقطع نخست‌وزیری احمد قوام، محمد مصدق و علی امینی سیاست‌مدارانی به قدرت رسیدند که توانایی احیای قدرت دولت در برابر دربار را داشتند. اما اعتراضات دانشجویی در عمل باعث تضعیف قدرت این دولت‌ها شد؛ تا جایی که دربار توانست این رقبا را از سر راه خود بردارد و دیکتاتوری خود را بیش از گذشته تثبیت کند. نتیجه‌گیری: یکی از ابعاد آسیب‌زای فرهنگ سیاسی در ایران معاصر عدم توجه به ارزش تاکتیکی رادیکالیسم و تبدیل شدن آن به یک خط مشی ثابت و تغییرناپذیر در برخی مقاطع تاریخی است. شناخت الگوها و انتخاب‌هایی که با قصد ایجاد فضای باز سیاسی در عمل به بسته‌تر شدن جامعه منجر شده‌اند، باید دستمایه تأمل انتقادی-تاریخی قرار گیرند تا تکرارشان به تشدید مشکلات و مصائب سیاسی نینجامد.

تاریخ دریافت:

۱۹ مرداد ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش:

۳۰ دی ۱۴۰۲

تاریخ انتشار:

۹ اسفند ۱۴۰۲

کلیدواژه‌ها:

جنبش دانشجویی؛ رادیکالیسم؛ میان‌روی؛ ارتجاع؛ پهلوی دوم.

* نویسنده مسئول: عباس خورشیدنام

آدرس: استادیار جامعه‌شناسی، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران. ایمیل: abbas_khorshidnam@yahoo.com

نویسنده(گان) © 2538-3612

این مقاله با دسترسی آزاد تحت مجوز بین المللی کربنو کامنز از نوع نسبت‌دادن-غیرتجاری-بدون انشقاق ۴/۰ است.

۱ مقدمه و بیان مسأله

نمی‌دهد و متناسب با هزینه‌هایی که یک انقلاب به جامعه تحمیل می‌کند، دستاورد قابل توجهی حاصل نمی‌شود (هیرشمن، ۱۴۰۰).

یکی از دلایل محافظه‌کاران برای این ادعا، محصول رجوع به مفهومی است که پس از آن‌ها در نظریه‌های جامعه‌شناسی نیز مورد استفاده قرار گرفته است. به عقیده آن‌ها انقلاب پیامدهای ناخواسته‌ای به همراه دارد که انقلابیون نمی‌توانند آن‌ها را به راحتی پیش‌بینی کنند و به همین علت انقلاب‌ها به راهی می‌روند که انقلابیون هیچ گاه در مخیله خود نیاورده‌اند؛ چراکه ساختارهای فرهنگی-سیاسی-اقتصادی و اجتماعی در برابر اراده و خواست انقلابیون منعطف نیستند و در مقابل این اراده مقاومت می‌کنند. ادموند برک که از بنیان‌گذاران این سنت و از مخالفان برجسته انقلاب فرانسه است، تأکید می‌کند که نمی‌توان ساختارهای حاکم بر جامعه را به دلخواه تغییر داد و چنین چشمداشتی جامعه را دچار آشوب و هرج و مرج خواهد کرد (برک، ۱۳۹۳). از طرف دیگر نویسندگان و متفکران تضادگرا مانند مارکس نیز در برخی از آثار خود به این مسأله پرداخته‌اند که چگونه در برخی از شرایط تناقض‌های وضعیت موجود می‌تواند باعث شود که یک طبقه انقلابی ناخواسته به تحکیم قدرت نیروهای سیاسی مرتجع یاری رساند.

در انقلاب ایران گروه‌ها و افشار مختلفی درگیر مبارزه با رژیم پهلوی بودند که هرکدام موضع‌گیری سیاسی خاص خود را در مورد تحولات کشور داشتند. یکی از مراکزی که در آن سال‌ها در روشن نگه داشتن آتش مبارزه و انقلاب نقش داشت، دانشگاه-خصوصاً دانشگاه‌های شهر تهران- بود.

در شرایطی که برای گروه‌ها و احزاب امکان فعالیت و مشارکت سیاسی میسر نبود، دانشگاه‌ها از حیات سیاسی نسبتاً پویایی برخوردار بودند و بهره‌مندی دانشجویان از فضای نسبتاً آزادتر دانشگاه باعث می‌شد سازمان‌ها و احزاب سیاسی نیز تمرکز و توجه بیشتری به دانشگاه‌ها داشته باشند.

یک انقلاب، محصول صف‌آرایی نیروها، طبقات یا اقشاری است که در برابر نظام سیاسی حاکم، توان و قوای خود را بسیج می‌کنند تا آن را به زیر کشند و الگوی حکمرانی مطلوب خود را محقق کنند. در چنین وضعیتی تضاد منافع، اولویت‌ها و چشم‌اندازهای اداره به قاعده جامعه در بین گروه‌های متخاصم چنان شدت می‌گیرد که راهی جز حذف یکی از طرفین به نظر نمی‌رسد. در یک موقعیت انقلابی گروه‌های سیاسی مختلف موضع‌گیری‌های متفاوتی در قبال وضعیت موجود خواهند داشت. برخی مواضعی رادیکال اتخاذ می‌کنند که به موجب آن هرگونه سازش یا گفت‌وگو با نظام سیاسی مستقر خیانتی به آرمان‌های انقلاب قلمداد می‌شود و برخی نیز تلاش می‌کنند تا حد امکان جامعه را از افتادن به ورطه رادیکالیسم نجات دهند و چنانچه راهی برای گفت‌وگو با نظام سیاسی حاکم برای اصلاح امور در جریان باشد، حداکثر استفاده را از آن روزنه و فرصت سیاسی می‌برند. از این رو به نظر می‌رسد نیروهای سیاسی رادیکال بیشترین فاصله را از نظام سیاسی حاکم و ارزش‌ها و هنجارهایی که تبلیغ و ترویج می‌کند، دارند. اما نیروهای میانه‌رو همواره تمایل دارند تا حد امکان در زمینی مشترک با نظام سیاسی بازی کنند و هزینه‌های تحول سیاسی را که می‌تواند خونبار یا غیر قابل جبران باشد، به حداقل برسانند. به همین خاطر است که میانه‌روها در بسیاری از موارد از سوی رادیکال‌ها انگ سازشکار می‌خورند و فعالیت سیاسی‌شان به خیانت یا پشت پا زدن به آرمان‌های انقلاب تعبیر می‌شود.

به راه افتادن یک انقلاب باعث برانگیخته شدن واکنش‌های محافظه‌کارانه نیز می‌شود. محافظه‌کاران پیامدهای منفی انقلاب را از پیامدهای مثبت آن بیشتر می‌دانند و عاملیت انقلاب برای ایجاد تغییرات مطلوب را در جامعه بسیار ناچیز می‌بینند. به عقیده محافظه‌کاران با وقوع یک انقلاب در عمل تغییر معناداری در جامعه رخ

قوام، محمد مصدق و علی امینی می‌پردازد که طی آن، مبارزه برای آزادی و رهایی از دیکتاتوری به تضعیف نیروهای سیاسی میانه‌رو، دوقطبی شدن فضای سیاسی و قدرت گرفتن دربار منجر شد و نتیجه مبارزه‌های دانشجویی، دور شدن آن‌ها از آرمانشان و تضعیف نیروهای میانه‌روی بود که می‌توانستند متحدان بالقوه‌ای برای دانشجویان باشند.

۲ چارچوب نظری

مارکس در کتاب *هجدهم برومر لویی بناپارت* با ارائه تحلیلی تاریخی از انقلاب‌های ۱۸۴۸ اروپا و پیامدهای آن، محدودیت‌های حکومت طبقه بورژوا بر جامعه را به خوبی نشان می‌دهد (مارکس، ۱۳۹۳). با پیروزی این انقلاب‌هاست که سلطنت لویی فیلیپ - که در آن بخش محدودی از بورژوازی به نام پادشاه حکومت می‌کرد- جای خود را به جمهوری بورژوازی‌ای می‌دهد که در آن، این طبقه به طور کامل به حکومت می‌رسد. این پیروزی طبقاتی برای بورژوازی باعث شد تا آن‌ها تسویه حساب طبقاتی گسترده‌ای با پرولتاریای پاریس انجام دهند که پیامد آن، تعمیق شکاف‌های طبقاتی در فرانسه بود. شورش کارگری متعاقب این تسویه حساب در ماه ژوئن با شدت عمل هرچه بیشتر سرکوب شد و پس از آن است که هر شکلی از خواست اصلاح امور، انگ «سوسیالیسم» می‌خورد تا مبدا دستاوردهای سرکوب قیام ژوئن به باد رود. این سرکوب خونین باعث شکاف افتادن تدریجی در خود طبقه بورژوا شد؛ چراکه شاخه دموکراتیک بورژوازی به خاطر اصرارش بر حفظ آزادی‌های مدنی و شهروندی به تدریج از بدنه حاکمیت حذف گردید. پس از حذف تدریجی شاخه دموکراسی‌خواه بورژوازی است که جمهوری‌خواهان تمهید باشکوه حکومت نظامی را برای مهار توده‌ها در مواقع بحرانی ابداع کردند تا ارتش، راه حل بحران‌های ناشی از تعمیق شکاف طبقاتی باشد. این تمهید باشکوه که زمینه ظهور قدرت جدیدی به نام لویی بناپارت را فراهم کرد، پیش از روی کار آمدن او، مجلس را از درون تهی کرد

اگرچه در دانشگاه‌ها عقاید و باورهای متنوعی وجود داشت، اما دانشجویان انقلابی و مبارز توانسته بودند فرادستی و هژمونی سیاسی و فکری را به دست آورند و سایر گروه‌ها و عقاید را به سکوت یا به حاشیه بکشانند. با نزدیک شدن به سال‌های انقلاب این هژمونی تشدید می‌شد و فرهنگ مبارزه و انقلاب بیش از پیش در دانشگاه مشروعیت می‌یافت.

اراده‌باوری و سازش‌ناپذیری دانشجویان انقلابی باعث می‌شد کمتر در حقانیت و درستی راهی که برگزیده بودند تردید کنند و هرگونه همکاری با نظم موجود و نقش داشتن در آن را نشانه خیانت به مردم و آرمان‌های انقلاب بدانند؛ گرایشی که از آغاز سلطنت محمدرضا پهلوی وجود داشت، اما با نزدیک شدن به سال‌های انقلاب پررنگ‌تر می‌شد. اگرچه دانشجویان رادیکال در پی مقابله با استبداد یا براندازی رژیم پهلوی و استقرار یک نظام سیاسی متفاوت بودند، اما پیامد ناخواسته برخی از فعالیت‌های آن‌ها در عمل به تحکیم قدرت سیاسی حاکم منجر می‌شد. این مقاله در پی پرداختن به این مسأله است که چگونه رادیکالیسم سیاسی می‌تواند در عمل به تحکیم قدرت یک حاکم مقتدر و مستبد بینجامد. پرداختن به این تناقض تاریخی باعث می‌شود بصیرت متفکرانی که در مورد پیامدهای ناخواسته عمل انقلاب هشدار می‌دهند، وضوح و روشنی بیشتری بیاید.

رادیکالیسم انقلابی وضعیت موجود را دچار انسدادی رفع‌ناشدنی می‌بیند و هدفش رفع این انسداد به میانجی سرنگون کردن نظام سیاسی حاکم است. اما رادیکالیسم می‌تواند برخلاف انتظار به تحکیم وضعیت موجود، تثبیت موقعیت نیروهای مدافع وضعیت موجود و تضعیف نیروهای میانه‌رو یاری رساند و گشایش سیاسی‌ای که گمان می‌رود با پافشاری بر سازش‌ناپذیری حاصل خواهد شد، بیش از همیشه دست‌نیافتنی شود. این مقاله به چند برهه از اعتراضات دانشجویی در دوران سلطنت محمدرضا شاه یعنی دوران نخست وزیری احمد

مارکس در این تحلیل تاریخی نشان می‌دهد که بورژوازی حتی در پیشبرد آرمان‌های لیبرالیسم نیز دچار محدودیت‌های ذاتی است و به علت تضادی که بین ابعاد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی لیبرالیسم وجود دارد، ناچار می‌شود منافع سیاسی خود را فدای حفظ منافع اقتصادی خود کند و با واگذار کردن قدرت سیاسی به سلطنت‌طلبان، سلطه اقتصادی خود را حفظ نماید. این محدودیت‌های ذاتی با سربرآوردن گرایش‌های اصلاح‌طلبانه و سوسیالیستی در جامعه رخ می‌نماید؛ یعنی زمانی که ابزارهای بورژوازی در نبرد با فئودالیسم به تهدیدی علیه خود بورژوازی تبدیل می‌شود و برای وفاداری به آن آرمان‌ها زیر پای خود این طبقه نیز باید رفته شود. از این‌روست که ظهور گرایش‌ها و مطالبات اصلاح‌طلبانه، دموکراتیک یا سوسیالیستی، باعث بازگشت به عقب بورژوازی و ائتلافش با جناح سلطنت‌طلب برای حفظ برتری اقتصادی‌اش می‌شود.

اگرچه مارکس در پی نشان دادن محافظه‌کاری ذاتی بورژوازی است، اما می‌توان این تحلیل تاریخی را از زاویه دیگری نیز مورد مذاقه قرار داد. اگر یک روی سکه این وضعیت، ناتوانی بورژوازی در وفاداری به آرمان‌هایش و تن دادن به محافظه‌کاری اقتصادی و سیاسی باشد، آن روی دیگر این بن‌بست، ناشی از همکاری و همدستی ناخواسته نیروهای انقلابی و ارتجاعی است. اگرچه ظهور بورژوازی و گذر از فئودالیسم را می‌توان گامی به پیش در نظر گرفت، اما دستاوردهای سیاسی و اجتماعی این طبقه با ظهور مطالبات انقلابی به سرعت از بین می‌رود و یک نظام سیاسی انحصارگرا جایگزین آن می‌شود. به عبارت دیگر، مطالبات انقلابی برخلاف انتظار، باعث تقویت گرایش‌های ارتجاعی و واپسگرا می‌شود؛ چراکه بورژوازی احساس خطر می‌کند و برای حفظ حداقل منافعش به همان طبقاتی پناه می‌برد که زمانی برای از بین بردنش تلاش می‌کرد. از این رو، یکی از مهم‌ترین ملاحظات انقلابیون باید به تعیین زمان طرح مطالبات انقلابی در جامعه اختصاص

و اصلاح‌طلبان بورژوا-دموکرات را نیز از صحنه بیرون راند.

اما چرا جمهوری‌خواهان باید در این مرحله علیه بخشی از بورژوازی قیام کنند و آن‌ها را از صحنه بیرون کنند و به تدریج به یک چهره نظامی مانند لویی بناپارت روی خوش نشان دهند؟ مارکس این تغییر جهت را ناشی از محدودیت‌های ذاتی و غلبه-ناپذیر بورژوازی می‌داند.

از نظر مارکس، منطق طبقاتی پشت این بلاهت آشکار این بود که بورژوازی فهمیده بود همه سلاح‌هایی که در نبرد با فئودالیسم به کار برده بود، حالا علیه خودش و سلطه طبقاتی‌اش نشانه رفته‌اند. بنابراین حالا همه این سلاح‌ها، سوسیالیستی شده بودند. در این راستا، نتیجه منطقی این بود که خود رژیم پارلمانی هم باید به عنوان گرایشی سوسیالیستی محکوم می‌شد. حالا پارلمان به ابزاری تبدیل شده بود که می‌توانست علیه بورژوازی به کار رود (دریپر، ۱۳۸۲: ۳۹۴).

بنابراین بورژوازی پذیرفت قدرت سیاسی را واگذار کند تا منافع اقتصادی و اجتماعی‌اش تضمین شود. پس باید قدرت پارلمان را به نفع قدرت سرمایه مهار کرد و حکومت بناپارت تجلی چنین سازشی بود. حالا که بورژوازی منافع خصوصی‌اش را بر منافع عمومی ترجیح می‌داد، صرفاً در انتظار ظهور حکومتی قدرتمند بود تا امنیت تجارت و تولید را برایش فراهم کند؛ چراکه وسوسه تصرف قدرت سیاسی و پایبندی به لیبرالیسم سیاسی، با فراهم کردن امکان تکرار قیام ژوئن و برآمدن شعارها و مطالبات سوسیالیستی و اصلاح‌طلبانه، بزرگ‌ترین تهدید در برابر آزادی تجارت و کسب سود و گردش سرمایه بود. پس بناپارت حاکمی است که هم قدرت سیاسی طبقه متوسط را درهم می‌شکند و هم با حمایت از قدرت اقتصادی این طبقه، بهترین فرصت را برای کسب سود و ثروت‌اندوزی برایش فراهم می‌کند.

برای اشغال اسفهان به کمک ارتش اعزام کرده بودند» (آبراهامیان، ۱۳۷۶: ۷-۱۸۶). در پایتخت نیز آرایش نیروهای سیاسی تغییر کرد و بخشی از گروه‌ها و جراید منتقد دربار به متحدان دربار تبدیل شدند. در این مقطع، اعتراضات کارگران با تهدید نظم حاکم به تحکیم موقعیت دربار و محافظه‌کاران یاری رساند و تلاش مجلس برای تحدید قدرت دربار و تسهیل توسعه سیاسی ناکام ماند و دربار توانست جایگاه از دست رفته خود را مجدداً به دست آورد: «کارگران صنعتی-جدیدترین طبقه ایران معاصر- در عرصه داخلی پدیدار شدند و بدین سان ندانسته شاه را به عنوان کهن‌ترین نماد سنتی ایران حفظ کردند» (آبراهامیان، ۱۳۷۶: ۱۹۱).

در وضعیتی که فراکسیون‌های متنوع مجلس به نمایندگی از اشراف به دربار فشار می‌آوردند تا اختیارات شاه را محدود کنند، اعتراضات کارگری و خطری که متوجه نظم موجود می‌کردند باعث شد نیروهای رقیب در مجلس و دربار به هم نزدیک شوند تا از قدرت گرفتن نیروی سومی که تهدیدی اساسی متوجه نظام موجود می‌کرد و خواستار ایجاد شکل دیگری از توزیع منابع و سرمایه‌ها بود و از برابری کارگر و کارفرما دم می‌زد، جلوگیری کنند. می‌توان حدس زد که اگر این اعتراضات رخ نمی‌داد، فراکسیون‌های مجلس می‌توانستند شاه را تا مرزهای قانون اساسی مشروطه به عقب برانند و آرایش بی-سابقه‌ای از نیروهای سیاسی در کشور بر اساس آرمان‌های مشروطه شکل می‌گرفت.

مقصود این نوشتار مخالفت با اعتراض به نابرابری و بی‌عدالتی نیست. هدف نشان دادن این واقعیت است که چگونه پیامدهای ناخواسته یک کنش اعتراضی یا انقلابی می‌تواند توسط هواداران جبهه مقابل مورد بهره‌برداری قرار گیرد و کنش اعتراضی را به غایتی غیرمنتظره ختم کند. بصیرت مارکس در این تحلیل تاریخی نشان‌دهنده الگویی است که می‌تواند در موقعیت‌ها و جوامع مختلف تکرار شود و یک جریان انقلابی را در خدمت نظم موجود استحاله کند.

داشته باشد. حتی اگر این مطالبات بر حق باشد، اما انقلابیون باید در نظر داشته باشند که طرح این مطالبات در هر مقطع زمانی لزوماً ارزش استراتژیک ندارد.

یکی از وقایعی که چنین تناقضی را به خوبی نشان می‌دهد، شورش کارگران در اسفهان در سال ۱۳۲۳ است (آبراهامیان، ۱۳۷۶). این مقطع تاریخی از حساسیت ویژه‌ای برخوردار بود و چنانچه این شورش‌ها رخ نمی‌داد، حوادث و تحولات آتی مسیری کاملاً متفاوت را طی می‌کرد. با روی کار آمدن دولت ساعد، فراکسیون‌هایی که در مجلس جناح مخالف دربار را تشکیل داده بودند، در پی محدود کردن اختیارات شاه و نیز کاهش بودجه ارتش بودند و با توجه به اینکه در آن سال‌ها شاه جوان هنوز فرصت تحکیم قدرت خود و سرکوب مخالفان را نیافته بود، رسیدن به این هدف چندان دور از ذهن به نظر نمی‌آمد. حمایت نیروهای سیاسی خارج از مجلس از این فراکسیون‌ها نیز نشان می‌داد که می‌توان به زودی سلطنت را از طریق تفسیر قانون اساسی که حقی در انحصار مجلس شورای ملی بود به یک مقام تشریفاتی تبدیل کرد. اما یک رخداد تعیین‌کننده، باعث شد این هدف از اولویت خارج شود و نیروهای مخالف دربار دست یاری به سویش دراز کنند.

این شورش‌ها توانست به شکاف بین پارلمان و دربار که در آن مقطع شدت یافته بود و می‌رفت که به برتری پارلمان بینجامد، خاتمه داد و دربار و پارلمان را برای سرکوب این شورش‌ها متحد کرد و دربار توانست با کمک گرفتن از این بحران، از بحران بزرگ‌تری که گریبانگیرش شده بود، رهایی یابد: «تحولات اسفهان... منتقدان مناطق جنوبی کشور را متقاعد کرد تا از ضدیت با دربار دست بردارند. نخستین هدف سیاسی آن‌ها دیگر نابودی ارتشی به عنوان اساس دیکتاتوری سلطنتی نبود، بلکه نگران اجتماعی عمده آن‌ها این بود که بدون شاه ارتشی نیست و بدون ارتش مالکیتی... حتی ایل قشقایی که از سال ۱۳۲۳ در جنوب کشور با ارتش... به طور موفقیت‌آمیزی جنگیده بودند، اکنون نیروهایشان را

عمل با تضعیف دولت به تحکیم قدرت استبداد یاری رساندند. این بدان معنا نیست که در هیچ مقطع دیگری چنین رویارویی و مواجهه بین این نیروها شکل نگرفته است. اما این سه مقطع سه بزنگاه تاریخی مهم در دوران پهلوی دوم بودند که در هر سه، تلاش برای ایجاد دولتی که درونمایه‌هایی از میانه‌روی و میل به اصلاح امور و کسب استقلال از دربار در خود داشت، به نفع جدال بین استبداد و رادیکالیسم انقلابی ناکام ماند و این ناکامی در عمل به تحکیم قدرت استبداد منجر شد و جنبش دانشجویی نیز در هدایت سیر وقایع نقش داشت. این ادعا به معنای نادیده گرفتن سایر عواملی نیست که منجر به حذف نیروهای به اصطلاح میانه‌رو شدند. تأکید این مقاله بر این سه مقطع با محوریت نقش جنبش دانشجویی می‌تواند نوری بر مختصات فرهنگ سیاسی جامعه ایران بتابد و نشان دهد که چگونه فرصت‌های سیاسی به میانجی تفسیرها و اقدامات رادیکال و انقلابی مسیری متفاوت به خود می‌گیرند.

این مقاله با تطبیق الگوی نظری ارائه شده توسط مارکس که در بخش پیش شرح داده شد، توضیح می‌دهد که چگونه اعتراضات دانشجویی پیامدی غیر از آن چه مد نظر آن‌ها بود به بار آورد. داده‌ها و اطلاعات مورد نیاز از منابع مختلف تاریخی از جمله خاطرات، اسناد و پژوهش‌های انجام شده در این زمینه گردآوری شدند و بر اساس چارچوب نظری اخذ شده از کتاب هجدهم برومر لوئی بناپارت مورد تحلیل قرار گرفتند.

۴ یافته‌های تحقیق

برخلاف سال‌های سلطنت رضاشاه که مجال چندانی برای اعتراض و ابراز عقیده وجود نداشت، با به تخت نشستن محمدرضا شاه فضای مساعدتری برای فعالیت سیاسی فراهم گردید. به قدرت رسیدن شاه جوان و کم‌تجربه‌ای که روحیات اقتدارگرایانه پدر را نداشت به احزاب، گروه‌های سیاسی و مطبوعات مجال برای تنفس و تجدید حیات داد و

تحلیل مارکس در مورد نسبت نیروهای سیاسی و رابطه طبقات مختلف بر اساس منافعی که برای خود تعریف می‌کنند، می‌تواند پرده از تناقضات تاریخی‌ای بردارد که تغییرات اجتماعی و سیاسی را در مسیری خلاف جهت کنشگران رقم می‌زند. این رویکرد تحلیلی به همان اندازه که برای فهم مناسبات طبقاتی در فرانسه مفید است می‌تواند برای تحلیل روابط نیروها در جوامع دیگر نیز مثمر ثمر واقع شود و نشان دهد نحوه ابراز مخالفت با هدف ایجاد گشایش سیاسی باید تابعی از فهم دقیق رابطه نیروهای رقیب باشد تا به شکلی ناخواسته به بازتولید انسداد سیاسی منجر نشود.

جنبش دانشجویی که در دوران پهلوی دوم روزهای پراکندگی و پرجنب‌وجوشی را از سر می‌گذراند اعتراضات و اعتصاب‌های پرشماری را در کارنامه خود دارد. اکثر این اعتراضات پرشمار به بهانه‌های مختلف صنفی برگزار می‌شد و برخی نیز دلایل سیاسی داشت. هدف از به راه انداختن این اعتراضات، مبارزه با انسداد سیاسی و مخالفت با تمامیت‌خواهی رژیم حاکم بود. اما در موارد متعدد تکرار الگوی یاد شده باعث می‌شد اعتراضات دانشجویی به جای تضعیف دموکراسی سیاسی مستقر به تقویت آن یاری رساند. از این منظر رویکرد تحلیلی مارکس می‌تواند معیاری مناسب برای آسیب‌شناسی مقاطع متعددی از این اعتراضات و فرجام غیرمنتظره آن‌ها باشد.

۳ روش تحقیق

برای بررسی این مسأله به روش اسنادی به سه مقطع مهم و سرنوشت‌ساز در دوران پهلوی دوم - روی کار آمدن دولت احمد قوام السلطنه، محمد مصدق و علی امینی - پرداخته خواهد شد که دانشگاه‌ها نیز در رقم خوردن سرنوشت آن دولت‌ها تا حدی نقش داشتند. این سه مقطع عرصه رویارویی و کشمکش بین دربار، دولت و دانشجویان معترض و انقلابی است و شواهد تاریخی نشان می‌دهد که نیروهای سیاسی رادیکال و انقلابی در

سیاستمدارانی که به کنج عزلت رانده شده بودند به میدان عمل بازگشتند.

دانشگاه‌ها نیز در این دوران حیاتی دوباره یافتند و امکان فعالیت سیاسی به شکل معنادارتری در آن‌ها فراهم گردید. تأسیس حزب توده در ابتدای دهه بیست نیز که توانست نظر اکثر نویسندگان و روشنفکران برجسته کشور را به خود جلب کند و مدافع یک انقلاب کمونیستی در کشور بود، در شکل دادن به فرهنگ سیاسی اعتراضی در دانشگاه‌ها نقش بسزایی داشت و از سال‌های آغازین این دهه است که دانشگاه‌ها، دانشسراها و مدارس عالی شاهد برگزاری اعتراضات متعدد دانشجویی هستند. این اعتراضات با هدف مبارزه با دیکتاتوری و انسداد سیاسی به راه می‌افتاد و فضای عمومی دانشگاه را تحت تأثیر خود قرار می‌داد. گشایش سیاسی‌ای که در دهه بیست تجربه می‌شد انگیزه زیادی برای دانشجویان فراهم می‌کرد تا مطالبات خود را به گوش حاکمان برسانند و آن‌ها را به تأمین این خواسته‌ها و مطالبات وادارند. اگرچه فضای بازی که در این دوره تجربه شد استمرار نیافت و روند وقایع به تحکیم و تثبیت حکومت خودکامه در ایران منجر شد، اما اعتراضات دانشجویی فروکش نکرد و دانشگاه‌های شهر تهران همواره صحنه اعتراضات متعدد بود. اگرچه در بدو امر اتخاذ یک رویکرد سیاسی رادیکال و سازش‌ناپذیر برای تحت فشار قرار دادن یک حکومت خودکامه مفید و ثمربخش به نظر می‌رسد، اما آرایش نیروهای سیاسی و نوع رابطه‌شان با یکدیگر می‌تواند به شکلی متناقض رادیکالیسم سیاسی را به خدمت تقویت ارتجاع درآورد. این همدستی ناخواسته تلاش‌ها و مجاهدت‌های آزادی‌خواهانه را به ضد خود تبدیل می‌کند و مبارزه‌های سیاسی را به مسیری غیر قابل انتظار هدایت می‌نماید؛ چراکه تأکید نامشروط بر اتخاذ موضعی رادیکال به وقایع و رخدادهای موجود، گرایشی است که نیروهای محافظه‌کار یا ارتجاعی در زمان مقتضی از آن نهایت استفاده را خواهند کرد.

در سه مقطع نخست‌وزیری احمد قوام، محمد مصدق و علی امینی، دانشجویان به علت تنزه‌طلبی سیاسی و پافشاری بر رادیکالیسم سیاسی، در عمل به یاری دربار شتافتند تا شاه بتواند خود را از شر نخست‌وزیری که قصد احیای اختیارات دولت در برابر دربار داشت خلاص کند. احمد قوام، محمد مصدق و علی امینی به عنوان سه نخست‌وزیری که توانایی مقابله با دربار و محدود کردن اقدامات آن به قانون اساسی را داشتند، در رقابت سیاسی با دربار شکست خوردند و در هر سه مورد، اعتراضات دانشجویی به شکست این سه و پیروزی دربار یاری رساند.

۴٫۱ دولت احمد قوام؛ شورش نان

دوازده سال اول سلطنت محمدرضا پهلوی با بی‌ثباتی سیاسی و دولت‌های مستعجلی سپری شد که هر یک تنها مدت کوتاهی فرصت اداره کشور را داشتند و با مخالفت مجلس یا کارشکنی‌های آشکار و پنهان دربار سقوط می‌کردند. پس از به قدرت رسیدن قوام در سال ۱۳۲۱ و اقداماتش برای محدود کردن اختیارات دربار، شاه درگیری خود را با نخست‌وزیرش به خیابان‌ها کشاند تا مشروعیت قوام از بین برود و راه برای عزل او توسط مجلس هموار شود. بهانه اعتراض‌های خیابانی نیز گرانی و کمبود نان و اعتراض به گرانی هزینه‌های زندگی و کمبود ارزاق بود. این اعتراضات که ابتدا مسالمت‌آمیز بود، به تدریج رنگ خشونت به خود گرفت و به تخریب اموال عمومی و غارت خانه قوام و حمله به مجلس انجامید. این نمایش خیابانی که در نهایت به عزل قوام منجر شد، با طرح و نقشه دربار به موفقیت رسید و شاه توانست یکی از رقبای سرسخت خود را از پیش رو بردارد.

در این کشاکش سیاسی بین دولت و دربار، دانشجویان در عمل به طرفداری از دربار وارد صحنه شدند و با تظاهرات علیه دولت قوام و اعتراض به ضعف و ناکارآمدی‌اش، به تثبیت پایه‌های قدرت شاه یاری رساندند:

دولت در برابر مجلس شورای ملی بیش از پیش متزلزل شود و در نهایت کار به سقوط دولت بینجامد.

۴٫۲ دولت محمد مصدق؛ مطالبات صنفی و ملی شدن صنعت نفت

چنین ائتلاف ناخواسته‌ای در دوران نخست‌وزیری محمد مصدق نیز به اشکال دیگری تکرار شد. طی سال‌های ۲۰ تا ۳۲ فضای سیاسی کشور هنوز دستخوش محدودیت‌های سال‌های بعد نشده بود. در این سال‌ها علی‌اکبر سیاسی ریاست دانشگاه تهران را بر عهده داشت؛ فردی که بر حفظ استقلال دانشگاه تأکید می‌کرد و قانون استقلال دانشگاه را نیز با کوشش خود به تصویب رساند. یکی از مهم‌ترین نشانه‌های حفظ این استقلال نیز، برکنار بودن دانشگاه از مداخلات دولت و نیروهای نظامی بود. چراکه دانشگاه به عنوان یک نهاد مستقل باید امکان تصمیم‌گیری مستقل در مورد مسائل داخلی خود را داشته باشد. اما وقایعی که به دست دانشجویان تندرو در دانشگاه تهران رقم خورد، در نهایت، همین رئیس میانه‌رو و مدافع حفظ استقلال دانشگاه را به اتخاذ تصمیمی متفاوت سوق داد.

در تاریخ ۸ آبان ۱۳۳۰ دانشجویان عضو سازمان دانشجویان دانشگاه تهران برای رسیدن به مطالبات خود که کاهش شهریه دانشگاه بود، اعضای شورای دانشگاه را که در آن روز در دانشگاه تشکیل جلسه داده بودند، از صبح تا بعدازظهر در محل تشکیل جلسه زندانی کردند تا از این طریق مطالباتشان به تأیید اعضای شورا برسد. به روایت بابک امرخسروی:

دانشجویان پس از محاصره شورای دانشگاه، سیم تلفن را قطع کردند و درب اتاق محل نشست اساتید را نیز قفل نمودند، حتی برای رفتن به دستشویی به آن‌ها اجازه خارج شدن از اتاق را نمی‌دادند و اتمام حجت کرده بودند که تا شورای دانشگاه خواست‌های آن‌ها را برنیاورد، دست از محاصره نخواهند کشید... از همان برخورد اول متوجه شدم که ماجرا زیر سر سازمان جوانان است،

شاه و مشاورانش لازم دانستند مخالفت مردم را با قوام نشان دهند تا بهانه‌ای به دست مجلس بیفتد و قوام را ساقط کند. زمینه طبیعی برای هیجان مردم از پیش آماده بود، تنها کافی بود به این کار تشجیع و تشویق شوند. مقدمات این کار را روزنامه اطلاعات انجام داد و با نوشتن سرمقاله‌هایی درباره بحران نان و فلاکت مردم و قصور دولت، به تبلیغ و تحریک علیه دولت پرداخت، بقیه کار را دستیاران دیگر شاه از جمله بعضی از نمایندگان مجلس و استادان دانشگاه و رؤسای ادارات و شرکت‌ها انجام دادند. آن‌ها جوانان، دانشجویان، دانش‌آموزان، کارمندان و کارگران را تشویق می‌کردند که علیه قوام تظاهرات کنند. مرحوم معدل شیرازی که یکی از متولیان مجلس بود، سال‌ها بعد در یک محفل خصوصی اعتراف می‌کرد که روز ۱۶ آذر، هاشمیان و چند تن دیگر از دانشجویان به منزل او رفته و درباره تظاهرات روز بعد مشورت کرده‌اند. بدین‌سان تظاهرات ۱۷ آذر در آغاز طبق برنامه از پیش تعیین شده انجام گرفت و در حدود یک تا دو هزار نفر از جوانان و دانشجویان در جلوی مجلس گرد آمدند و یکی دو نفر دیگر برای آن‌ها سخنرانی و از دولت قوام انتقاد و تقاضای برکناری او را کردند (خامه‌ای، ۱۳۶۳: ۶۳).

دانشجویان که خود را معترض به وضعیت موجود می‌دانستند، در عمل در کنار دربار قرار گرفتند تا با تضعیف نخست‌وزیر، زمینه را برای سقوطش فراهم کنند. چنین شکلی از رادیکالیسم نه تنها به اصلاح امور منجر نشد، بلکه زمینه تحکیم پایه‌های قدرت دربار را نیز فراهم ساخت. ابوالحسن ضیاء ظریفی از قول محمد رشاد، قاضی مسؤول رسیدگی به ماجرای ۱۷ آذر نقل می‌کند که وی نسبت به سوءاستفاده‌های احتمالی که ممکن است عناصر آشوب‌طلب و سیاست‌بازان از تظاهرات مسالمت‌آمیز دانشجویان به عمل آورند تذکراتی را به ظریفی داده است (ضیاء ظریفی، ۱۳۹۵: ۴۶). این ائتلاف ناخواسته با تضعیف دولت قوام، او را در برابر دربار در موضع ضعف قرار داد و باعث شد موقعیت

کنند... ما اعلام می‌کنیم که برای دخالت پلیس در امر مربوط به دانشگاه هیچ‌گونه مجوزی وجود ندارد و پلیس به هیچ عنوان حق ندارد به محوطه دانشگاه پا بگذارد. سازمان دانشجویان دانشگاه تهران در پایان این بیانیه درخواست کرد که: ۱. دانشگاه هرچه زودتر افتتاح شود؛ ۲. پای پلیس از دانشگاه کوتاه شود؛ ۳. تقاضای قانونی و منطقی دانشجویان و قبل از همه الغاء بدون قید و شرط مازاد شهریه اعلام گردد (ضیاء ظریفی، ۱۳۹۵: ۱۴۷-۱۴۶).

نکات جالب توجه در این بیانیه این است که در آن ادعا می‌شود دانشگاه بدون هیچ علت قبلی تعطیل شده است. گویی صرفاً بدخواهی و بدطینتی رؤسای دانشگاه منجر به تعطیلی دانشگاه شده است. سازمان دانشجویان بدون اشاره به عملکرد خود در ۸ آبان، ماجرا را به شکلی یک‌طرفه روایت می‌کند و به این نکته نیز اشاره نمی‌کند که پلیس علی‌رغم حضور در محل حادثه، کوچک‌ترین دخالتی در ماجرا نکرده و هیچ برخوردی بین نیروهای انتظامی و دانشجویان معترض به وجود نیامده است. سازمان دانشجویان در بیانیه‌های دیگری حتی پا را از این فراتر می‌نهد و تعطیلی دانشگاه را ناشی از تحریک خارجی می‌بیند (وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰، ج ۴: ۱۱۷). مشخص نیست این عدم قبول مسؤولیت و فرافکنی تقصیرها به یک عامل خارجی، تا چه حد یک ترفند سیاسی برای قبول نکردن مسؤولیت و تا چه حد ناشی از پارانوای سیاسی است. مهرداد بهار که خود از عاملان اصلی زندانی کردن اعضای شورای دانشگاه در روز ۸ آبان است، در ۱۶ مهر طی یک سخنرانی در دانشگاه اعلام می‌کند که از چند روز پیش سازمان‌های قلابی و روزنامه‌های معلوم‌الحال از یک بلوا و جنجال واهی دم می‌زنند که دانشجویان خیال دارند در این موقع بحرانی، ندادن مازاد شهریه را بهانه کرده و شورای دانشگاه را تسخیر نمایند. ولی دانشجویان به‌خوبی نقش اخلاص‌گرایانه این قبیل سازمان‌های قلابی را می‌دانند و آن را نقش بر آب خواهند کرد (ضیاء ظریفی، ۱۳۹۵: ۱۳۷). انگار وسوسه‌ای که بهار را به

باز تعدادی از رهبران آن‌ها که دانشجو نبودند، مشغول امر و نهی بودند... مهرداد بهار یکی از اعضای رهبری سازمان جوانان به مدد یک تکه چوب درب اتاق شورا را چفت کرد، چندین ساعت این وضع ادامه داشت (امیرخسروی، ۱۳۷۵: ۳۰۳).

البته اساتید با طرح استعفای دسته‌جمعی از عضویت در شورای دانشگاه، امکان چنین شکلی از مطالبه‌گری را از دانشجویان تندرو گرفتند و محاصره نهایتاً در بعدازظهر همان روز پایان یافت. اما نکته مهم، تصمیم‌گیری شورا و ریاست دانشگاه پس از چنین واقعه‌ای است. به روایت علی‌اکبر سیاسی، اعضای شورا اظهار می‌کنند که ما پس از این تأمین جانی نداریم و تا دولت، دانشجویان خالصی را مورد تعقیب و مجازات قرار ندهد باید دانشگاه را در حال تعطیل نگاه داریم (سیاسی، ۱۳۹۳: ۲۸۲). لازم به ذکر است که کهولت سن برخی از اساتید باعث ایجاد مشکلات زیادی برای آن‌ها در طول مدت این بازداشت چند ساعته شده بود؛ تا جایی‌که مهدی نامدار، رئیس دانشکده داروسازی، وصیت‌نامه خود را نوشته و روی میز سیاسی گذاشته بوده است (سیاسی، ۱۳۹۳: ۲۸۱). اما این تعطیلی چند روزه، هم با مخالفت دانشجویان تندرو مواجه شد و هم با مخالفت دولت. دانشجویان تندرو بدون اینکه تعطیلی دانشگاه را ناشی از عمل نابخردانه خود بدانند بر بازگشایی دانشگاه و حفظ استقلال آن تأکید می‌کردند و مداخله هر نیرویی را خارج از دانشگاه در امور داخلی آن، محکوم می‌کردند:

اکنون از نخستین روزی که ناگهان و بدون هیچ علت قبلی دانشگاه تهران تعطیل شد، پنج روز می‌گذرد. در این مدت نه فقط دانشجویان دانشگاه تهران، نه فقط همه دانشگاهیان و استادان، بلکه قاطبه اهالی تهران دائماً با نگرانی تمام جریان امر را مراقبت کرده و با بی‌صبری منتظر بودند این ماجرا خاتمه یابد... اولیاء دانشگاه به جای رسیدگی به تقاضای منطقی و عادلانه دانشجویان علی‌رغم تمام سنت‌های دانشگاهی برای دانشجویان سرنیزه و پلیس می‌طلبند و گارد مسلح دانشگاه تقاضا می-

ملی شدن صنعت نفت در دوران نخست‌وزیری محمد مصدق، شور و هیجان سیاسی و افری در کشور پدید آورد و دانشجویان و دانش‌آموزان نیز خواهان ایفای نقش و مشارکت سیاسی در فرآیندی بودند که سرنوشت و آینده سیاسی آن‌ها را رقم می‌زد. اما وقایعی که در سال‌های منتهی به ملی شدن نفت در مدارس و دانشگاه‌ها رخ می‌داد، نشان از ضعف و عدم استقلال نهادهای آموزشی در برابر رفتارهای معترضان دانشجویان و حتی دانش‌آموزان دارد. اشتغال روزافزون دانش‌آموزان و دانشجویان به سیاست، به‌حدی بود که استقلال دانشگاه و مدرسه مخدوش می‌شد و دانشجویان تعهدی به حفظ حریم دانشگاه نداشتند و همین بی‌توجهی به اقتضانات و کارکردهای عمومی نهادهای آموزشی بود که توجیه مناسبی برای مداخله نیروهای مدافع نظم و سرکوب آزادی‌های سیاسی فراهم می‌کرد.

به عنوان مثال، در تاریخ ۲۹/۱۰/۱۰ میتینگی در میدان بهارستان برگزار شد که دانشجویان و دانش‌آموزان نیز در آن حضور فعال داشتند. اما شیوه حضور دانشجویان و دانش‌آموزان در این میتینگ به‌گونه‌ای بود که عجز و ناتوانی مسؤولین و نهاد آموزشی کشور را نشان داد. در این روز، دانشجویان به دبیرستان‌های مختلف شهر رفتند و با شعار دادن در برابر مدارس مختلف، دانش‌آموزان را به تعطیل کردن کلاس‌ها ترغیب کردند و علی‌رغم مقاومت مسؤولین مدرسه، دانش‌آموزان را برای شرکت در میتینگ با خود بردند. دانشجویان به دبیرستان‌های البرز، علمیه، دارالفنون، فیروز بهرام، شرف، مروی و دبیرستان دخترانه رضاشاه کبیر رفتند و آن‌ها را با خود به میتینگ سیاسی بردند.

دانشجویان از دیوار دبیرستان البرز بالا رفتند و با فریاد به دانش‌آموزان گفتند شما را زندانی کرده‌اند. از هیچ مقام و هیچ شخصی هراس نداشته باشید و درب‌ها را بشکنید و خارج شوید و به ما ملحق شوید. عده‌ای از دانش‌آموزان را گرفته از نرده‌های دبیرستان بیرون کشیده و به خود ملحق نموده و به سمت چهارراه یوسف‌آباد حرکت نموده، به جانب محوطه

خود گرفتار کرده، آن قدر قوی است که نمی‌تواند انکارش کند. اما نامشروع بودن چنین وسوسه‌ای وادارش می‌کند آن را به دیگری نسبت دهد و در مقام افشاکننده و نه عامل این توطئه، از آن سخن بگوید.

از طرف دیگر، دولت نیز خواهان بازگشایی هرچه زودتر دانشگاه بود. اگرچه شورای دانشگاه باور داشت که بازگشایی دانشگاه مستلزم فراهم کردن مقدمات آن، یعنی تعقیب و بازداشت و مجازات دانشجویان خطاکار است، اما سید باقر کاظمی، که به دلیل شرکت نخست‌وزیر در جلسه شورای امنیت سازمان ملل، کفالت نخست‌وزیری را به عهده داشت، با زبان بی‌زبانی به شورای دانشگاه فهماند که دولت نه قدرت دارد، نه مصلحت می‌داند که دانشجویان را تعقیب نماید (سیاسی، ۱۳۹۳: ۲۸۳). در چنین شرایطی است که رئیس میانه‌روی دانشگاه که همواره بر حفظ استقلال دانشگاه و برکنار ماندن آن از مناقشات سیاسی تأکید دارد و ورود نیروهای نظامی و انتظامی به دانشگاه را به هیچ‌وجه نمی‌پذیرد از دولت درخواست می‌کند که برای حفظ امنیت دانشگاه گارد انتظامی ویژه به کمک گرفته شود. در پی واقعه ۸ آبان ۱۳۳۰، شورای دانشگاه چهار ماده را تصویب کرد که به موجب ماده سوم آن از دولت تقاضا شد: «چنانکه در اغلب ممالک راقیه، معمول است عده کافی مأمورین انتظامی که گارد دانشگاه نامیده خواهد شد در اختیار دانشگاه بگذارند تا تحت نظر ریاست دانشگاه بر طبق مقرراتی که بعداً به تصویب شورای دانشگاه خواهد رسید انجام وظیفه نمایند» (وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰، ج ۴: ۱۱۴-۱۱۳).

وقایعی از این دست نشان می‌دهد، فارغ از تمایل دولت یا دربار به کنترل دانشگاه، در برخی از مقاطع تاریخی، رفتارهای تندروانه دانشجویان نقشی اساسی در بسته شدن فضای دانشگاه و استمداد طلبیدن از نیروهای انتظامی برای برقراری نظم و امنیت در دانشگاه داشته است.

رئیس مجلس به دولت اعتراض می‌کند که دختر ۱۲ ساله‌اش را به زور به میتینگ برده‌اند و اگر دولت نمی‌تواند جلوی این بی‌نظمی‌ها را بگیرد بهتر است استعفا دهد (مرکز بررسی اسناد تاریخی، ۱۳۸۰: ۴۱).

این شکل از سیاسی شدن که رفتار تندروانه، انقلابی و رادیکال را تحت هر شرایطی در اولویت قرار می‌دهد، در چند مقطع سرنوشت‌ساز دیگر نیز از سوی دانشجویان تکرار می‌شود. از ابتدای به قدرت رسیدن مصدق، حزب توده با آن سر ناسازگاری داشت و مصدق را آلت دست آمریکا و تأمین‌کننده منافع او در ایران می‌دانست. حزب توده، ملی شدن را صرفاً بهانه‌ای برای خارج کردن نفت از کنترل انگلستان و سیطره یافتن آمریکا بر آن می‌دانست؛ فرآیندی که مصدق به عنوان عامل آمریکا در ایران، در حال اداره آن بود (خسروپناه، ۱۳۷۷).

مصدق به موازات مقابله با شرکت نفت ایران و انگلیس و تلاش برای کوتاه کردن دست انگلستان از نفت ایران، با دربار نیز اختلافات متعددی داشت و در پی آن بود که قدرت و اختیارات شاه را به حدود قانون اساسی مشروطه محدود کند. مصدق برای موفقیت در این میدان و رسیدن به اهدافش، به آرامش فضای داخلی کشور نیاز داشت. اما حزب توده با اتکا به رویکرد ستیزه‌جویانه همیشگی‌اش، تمام تلاش خود را برای تضعیف او به کار می‌برد و او را آماج انواع اتهام‌ها قرار می‌داد. دانشجویان توده‌ای نیز به تأسی از حزب متبوعشان در مختل کردن فضای دانشگاه و تلاش برای تضعیف مصدق از هیچ کوششی فروگذار نمی‌کردند و در عمل، برای از میان برداشتن یک دولت ملی‌گرا و میانه‌رو به متحد دربار تبدیل شده بودند. به عنوان مثال، سازمان دانشجویان که سازمانی وابسته به حزب توده بود «در تظاهرات و میتینگ‌های متعددی که برپا می‌کردند در مخالفت با جبهه ملی و هواداران آن که به این دستجات حمله می‌کردند شعارهای «مرده باید جبهه رسوای ملی»، «مرگ بر ریاکاران و جاسوسان» سر می‌دادند و آن‌ها را «مشتی خائن» و «عامل

مجلس شورای ملی عزیمت کردند (وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰، ج ۴: ۲۸). دانشجویان پس از جمع شدن در برابر دبیرستان علمیه و شعار دادن در حمایت از ملی شدن نفت، وارد دبیرستان شده و عده‌ای از دانش‌آموزان را با خود بردند. جالب است که مدیر دبیرستان نیز در دبیرستان حضور داشته، اما هیچ واکنشی از خود نشان نداده است (وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰، ج ۴: ۲۹-۲۸). دانشجویان پس از تجمع در برابر دبیرستان نوربخش، پس از سخنرانی با بلندگو، از نرده‌ها به داخل محوطه دبیرستان رفته با وجود ممانعت مدیران و کارمندان دبیرستان عده‌ای از دختران دانش‌آموزان را به زور با خود بردند. به گفته افسر انتظامی کلانتری ۳ سروان کنعانی، چون مداخله در این مورد منجر به زد و خورد می‌گردید از دخالت خودداری گردید (وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰، ج ۴: ۳۰). دانشجویان در این روز وارد دبیرستان فیروز بهرام نیز شدند و با وجود جلوگیری رئیس و مدیر دبیرستان، عده‌ای را با خود برای شرکت در میتینگ بردند (وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰، ج ۴: ۳۱).

شدت عمل دانشجویان به حدی بود که مسؤولین مدارس، یا به هیچ وجه در کار آن‌ها مداخله نمی‌کردند (مانند مدیر دبیرستان علمیه) و یا در صورت مداخله نیز نمی‌توانستند مانع خروج دانش‌آموزان شوند و دانشجویان، دانش‌آموزان را حتی به زور با خود برای شرکت در میتینگ به بهارستان می‌بردند. این موارد نشان می‌دهد که استقلال دانشگاه، پیش از مداخله دولت و نیروهای انتظامی، به دست دانشجویان تندرو، خدشه‌دار شده بوده است. از آنجاکه میل به سیاسی شدن با جامعه‌پذیری سیاسی همراه نبوده است، دانشجویان عمل سیاسی را با زیر سؤال بردن معیارها و هنجارهای مرسوم خلط می‌کردند؛ زیر سؤال بردنی که با سیاست‌رهایی‌بخش و اصیل صرفاً اشتراک لفظی دارد. رفتار ناهنجار دانشجویان در این روز حتی در مذاکرات مجلس نیز انعکاس می‌یابد و جمال امامی

در این مقطع حساس از تاریخ، رادیکالیسم دانشجویی ناخواسته در کنار نیروهای ارتجاعی قرار گرفت و تمام تلاش خود را برای مسدود کردن راه‌های موفقیت دولت مصدق به کار بست. بهانه‌های دانشجویان توده‌ای برای اعتراض به دولت، به‌خوبی نشان می‌داد که مسأله اصلی، نه حل‌وفصل مسائل کشور، بلکه از میدان به در کردن دولتی است که رقیب حزب توده محسوب می‌شد:

در آن سال‌ها حزب توده اعلام کرده بود که کنکور باید به کلی لغو شود. دکتر محمد مصدق نخست‌وزیر بود و دکتر کریم سنجابی هم وزیر فرهنگ و نمی‌دانستند در برابر این وضعیت غیر مترقبه چه کنند. هدف مخالفان دولت، اعم از حزب توده و دیگر گروه‌های سیاسی که با عناوین و شکل‌های دیگر فعالیت می‌کردند، ایجاد مشکل برای دولت بود تا بگویند که دولت در اداره امور کشور ناتوان است. لذا چنین وضعیت بغرنجی را به وجود آورده بودند و در نتیجه، مهر ماه شده بود بدون اینکه کنکوری برگزار شده باشد و جوان‌ها هم بلا تکلیف در خیابان‌ها سرگردان بودند... سرانجام کنکور در آبان ماه برگزار شد (مصاحبه با داوود هرمیداس باوند به نقل از دانایی، ۱۳۹۸: ۹۳-۹۲).

آن چه به کرات در نقد عملکرد حزب توده مورد اشاره قرار گرفته، انفعال آن در ماجرای کودتای ۲۸ مرداد و به‌کار نگرفتن نیروی سازمان‌یافته‌ای است که می‌توانست توطئه را در نطفه خنثی کند. اما آن چه کمتر مورد توجه قرار گرفته، رفتارهای تندروانه و افراطی این حزب در فاصله روزهای ۲۵ تا ۲۸ مرداد است که بهانه و توجیه مناسبی برای کودتا و بازگرداندن شاه را به کشور فراهم می‌کرد:

دانشجویان وابسته به حزب توده همراه با دیگر هواداران این حزب در فاصله روز ۲۵ مرداد و کودتای ۲۸ مرداد واکنش‌هایی عصبی از خود نشان دادند و به مراکز مختلف حمله کرده و دست به غارت اموال عمومی زدند. مهم‌ترین خواست آن‌ها که خواست حزبی بود، الغای رژیم سلطنتی و تغییر فوری آن به رژیم جمهوری بود. این حرکات تنش‌زا و غیر قابل

امپریالیسم انگلیس و آمریکا» معرفی می‌کردند» (جیرانی، ۱۳۹۹: ۳۲).

فارغ از این اعتراضات دانشجویی به دولت مصدق، دانشجویان توده‌ای این اعتراضات را به سطح خیابان نیز می‌کشاندند تا دولت را بیش از پیش بی‌ثبات و متزلزل کنند. به عنوان مثال، راهپیمایی هفتم آبان ۱۳۳۰ به بهانه همبستگی با جنبش رهایی‌بخش مردم مصر، اما در عمل برای شلوغ کردن خیابان‌ها و دشنام‌گویی به مصدق برگزار شد (امیرخسروی، ۱۳۷۵: ۳۰۰). تبدیل کردن مطالبات صنفی به مطالبات سیاسی، دانشجویان توده‌ای را همواره بیش از پیش در برابر دولت مصدق قرار می‌داد و آن‌ها از این طریق تلاش می‌کردند تا بی‌کفایتی سیاسی او را به اثبات برسانند:

روز ۱۴ آذرماه ۱۳۳۰، سازمان دانشجویان حزب توده، به عنوان اعتراض به اخراج چند تن از دانش‌آموزان دبیرستان نوربخش، کلاس‌های درس را تعطیل کردند و در خیابان‌های نادری و میدان بهارستان با دستجات مخالف و نیروهای انتظامی به زدوخورد پرداختند که در نتیجه پنج تن کشته و تعدادی از طرفین مجروح شدند... درحالی‌که جامعه نیازمند آرامش برای باز بودن دست دکتر مصدق در چانه‌زنی با قدرتهای خارجی به‌ویژه انگلیس در زمینه پیدا کردن یک فرمول مناسب برای مسأله نفت بود، روزنامه‌ها و گروه‌های وابسته به دربار و حزب توده در نتیجه یک اتحاد نانوخته به مقابله با این دولت پرداختند (جیرانی، ۱۳۹۹: ۳۷).

علی‌رغم تلفات جانی این لشکرکشی‌های خیابانی، حزب توده به کارشکنی علیه دولت مصدق ادامه می‌داد و هرگونه راه مصالحه را مسدود می‌کرد. پس از واقعه ۱۴ آذر، اعضای حزب توده دور از تشکیلات خود، سازمانی به نام کمیته انتقام تشکیل دادند که وظیفه‌اش انتقام گرفتن از مسببین وقایع ۲۳ تیر و ۱۴ آذر ماه بود. مرکز این کمیته نیز در بین دانشجویان بود (مرکز بررسی اسناد تاریخی، ۱۳۸۰: ۱۰۵).

راست تشکیل شده بود تا با تأکید بر برگزاری هرچه زودتر انتخابات مجلس، قدرت دولت را به چالش بکشد. حملاتی که این گروه در مطبوعات به بهانه برگزاری نشدن انتخابات مجلس به دولت می‌کرد، با حمایت پنهان و آشکار شاه نیز همراه بود. شاهی که تمایلی به برگزاری آزادانه انتخابات نداشت، در دوران نخست‌وزیری قوام و امینی به شدت پیگیر برگزاری هرچه زودتر انتخابات مجلس بود؛ چراکه برگزاری انتخابات در چنین موقعیتی، بهترین وسیله برای خلاص شدن از دست دولت‌هایی بود که با او سر ناسازگاری داشتند و در پی محدود کردن اختیاراتش بودند. بزرگ‌مالکان نیز که به واسطه اجرای برنامه اصلاحات ارضی، منافع خود را در خطر می‌دیدند، به جمع مخالفان دولت پیوستند. این مالکان که امکانات و نفوذ بالایی برای مدیریت انتخابات داشتند، بر برگزاری هرچه زودتر انتخابات تأکید می‌کردند. در این شرایط، دانشجویان طرفدار جبهه ملی نیز همراه با این نیروهای مرتجع در نشریات خود مدام از برگزاری هرچه زودتر انتخابات مجلس دفاع می‌کردند.

پافشاری بر برگزاری هرچه زودتر انتخابات، می‌تواند نشانه دموکراسی‌خواهی و آزادی‌طلبی دانشجویان باشد. اما در این مقطع زمانی، برگزاری انتخابات به سود دربار و به ضرر دولت امینی بود. در این مقطع نیز دانشجویان رادیکال با نیروهای ارتجاعی وارد ائتلافی ناخواسته شدند و به تقویت قدرت سیاسی شاه و دربار یاری رساندند:

تأکید بر برگزاری انتخابات مجلس و به دنبال آن مخالفت با دولت امینی، جبهه ملی را در کنار راست‌ترین طیف سیاسی حاکم قرار داد. سیاستی که در همان زمان مورد انتقاد منتقدین جبهه ملی قرار گرفت. از نظر خلیل ملکی، جبهه ملی همه نیروی خود را بر سر یک شعار گذاشت، یعنی انجام انتخابات، حال آنکه رهبری جبهه ملی می‌بایست بداند دولت و پشتیبان خارجی آن زیر بار انتخابات نخواهند رفت و هر آینه جبهه ملی همه سنگینی خود را روی این خواست بگذارد، امینی و

کنترل که صرفاً برای مغشوش جلوه دادن اوضاع و بهره‌گیری از آن در جهت خواست‌ها و مطامع حزب توده و شوروی بود، نه تنها خواست حزب و هواداران آن را تأمین نکرد، بلکه بهانه‌ای به دست کودتاجیان داد که با سازمان‌دهی نیروی خود از این فرصت طلایی بهره‌گیرند و کودتای ۲۸ مرداد را طراحی کنند که نتیجه آن حکومت ۲۵ ساله دیکتاتوری بر ایران بود (جیرانی، ۱۳۹۹: ۴۲).

جمهوری‌خواهی علی‌رغم ظاهر مترقی و فریبنده‌اش به شعاری تبدیل شد که منافع نیروهای سلطنت‌طلب را به بهترین شکل ممکن تأمین نمود. اگرچه نمی‌توان واقعه کودتا را به تدریج‌های حزب توده و سازمان دانشجویان تقلیل داد، اما واکنش‌های افراطی و تندروانه این حزب در سوق دادن فضای سیاسی کشور به هرج‌ومرج و موجه جلوه دادن کودتایی که بر این هرج و مرج نقطه پایانی قرار دهد، نقشی تعیین‌کننده داشت.

۴/۳ دولت علی امینی؛ اصلاحات و انتخابات

دانشجویان در یک دوره حساس و سرنوشت‌ساز دیگر نیز با اعتراضات خود به تحکیم پایه‌های قدرت دربار یاری رساندند. با روی کار آمدن دولت علی امینی، بخت اجرای برخی اصلاحات و آشتی نیروهای سیاسی و فراهم شدن امکان مشارکت گروه‌هایی که در نتیجه کودتای ۲۸ مرداد به انزوا رفته بودند، فراهم شد. اما جبهه ملی با رد پیشنهاد امینی مبنی بر مشارکت در کابینه و ادامه دادن به قهر سیاسی، تمام تلاش خود را برای تضعیف دولت به کار برد. در آن دوران، فعال‌ترین بخش جبهه ملی دوم، کمیته دانشجویی آن بود و جبهه ملی به غیر از این کمیته، بدنه اجتماعی-سیاسی فعالی نداشت. دانشجویان نیز به تبعیت از نظر سران جبهه ملی، قهر سیاسی با دولت امینی را در پیش گرفتند و به برنامه‌های اصلاح‌گرایانه او پشت کردند. امینی که مجلس را برای سهولت در اجرای برنامه‌هایش منحل کرده بود، با مخالفت جناح راست و «جمعیت حامیان قانون اساسی» روبه‌رو شد؛ جمعیتی که توسط جناح

به زیر شلاق و سرنیزه و باتون فرستادند و نتیجه‌ای جز چند صد زخمی و تعطیلی طولانی دانشگاه و خفقان بیشتر به دست نیاوردند (ملکی، ۱۳۶۸: ۱۳۶۸). این در حالی بود که رادیکالیسم دانشجویان آن‌ها را به بازی در زمین دربار و فئودال‌ها واداشته بود و آن‌ها پس از تجربه تلخ شکست، به جای آنکه به آسیب‌شناسی فعالیت‌ها و انتخاب‌های خود بپردازند، چاره را در تشدید رادیکالیسم و انقلابی‌گری و دست بردن به اسلحه یافتند.

جبهه ملی تلاش کرد تا نداشتن برنامه و موضع-گیری مشخص در برابر برنامه اصلاحی، دولت امینی را با اتخاذ مواضع رادیکال جبران کند؛ انتخابی که هم به از دست رفتن یک فرصت سیاسی انجامید و هم دانشجویان را در مسیر مبارزه، یک گام به سوی موضع‌گیری انقلابی و رادیکال پیش برد. به عبارت دیگر، جبهه ملی کوشید انفعال خود را در برابر دولت امینی با اتخاذ یک ژست سیاسی رادیکال پنهان کند: «جبهه ملی در مورد برنامه رفرم اصلاحات اجتماعی به خصوص اصلاحات ارضی برنامه و استراتژی نداشت. هدف و برنامه اصلی جبهه، تأمین آزادی مطبوعات، اجتماعات و انتخابات و راه یافتن چند تن از نامزدهای جبهه به مجلس شورای ملی بود و این برنامه در برابر برنامه رفرم دکتر امینی جاذبه نداشت» (بازرگان، ۱۳۷۷: ۳۵۲). جالب این جاست که دانشجویان عضو جبهه ملی که بیشترین ضربه را از واقعه بهمن ۴۰ در دانشگاه تهران خورده بودند و بسیاری از آن‌ها به خاطر این ماجرا به زندان افتادند، همچنان از ثابت‌قدم‌ترین نیروهای جبهه ملی در عرصه فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی به شمار می‌رفتند (صالحی، ۱۳۹۶: ۶۵). شکست سیاسی پس از واقعه بهمن ۴۰ نیز تغییری در رویکرد سیاسی این دسته از دانشجویان ایجاد نکرد و آن‌ها همچنان بر این باور باقی ماندند که برگزاری انتخابات آزاد تنها راه حل مسائل کشور است. درحالی‌که جبهه ملی بدون داشتن برنامه‌ای مشخص و مدون برای اداره کشور، با دفاع از برگزاری

پشتیبانانش نیز با همه نیروی خود با جبهه ملی مبارزه خواند کرد. دیری نگذشت که هم‌سویی بخشی از جبهه ملی با جناح راست حاکمیت، جنبه آشکارتری پیدا کرد و به یک بحران برای دولت امینی و ادامه فعالیت‌های علنی جبهه ملی تبدیل شد (صالحی، ۱۳۹۶: ۴۹).

در این مقطع تاریخی، دانشجویان طرفدار جبهه ملی جای دانشجویان توده‌ای را می‌گیرند. واکنش کمیته دانشجویی جبهه ملی به دولت امینی، شباهت بسیاری به واکنش سازمان دانشجویان به دولت مصدق دارد و هر دو با موضع‌گیری‌های افراطی خود، به بازسازی قدرت دربار کمک کردند. تأکید و پافشاری بر خواسته‌ای که دولت از انجام آن ناتوان است (برگزاری انتخابات آزاد) و حمله به دولت به همین بهانه، جز تضعیف دولت و از بین بردن امکان گفت‌وگو یا ائتلاف سیاسی حاصلی نداشت. اما استمرار سنت قهر سیاسی با دولت، صرفاً مواجهه آنتاگونیستی با آن را می‌شناسد و به رسمیت شناختن یا ائتلاف با آن را مساوی با پا پس کشیدن از آرمان‌های خود می‌داند.

این رادیکالیسم کور، نقش بسزایی در شکل‌گیری حادثه بهمن ۴۰ در دانشگاه تهران داشت. حمله به دانشگاه تهران که دربار نیز در آن نقش داشت، به منفعل شدن دولت امینی منجر شد و زمینه‌های برکناری آن را فراهم کرد. اگرچه دانشجویان، امینی را مسبب این حادثه می‌دانستند، اما خود امینی محافل دست راستی متمایل به دربار را مسؤول این واقعه می‌دانست: «بنابراین حاکمیت با درک درست این مسأله توانست جنبش دانشجویی را با سرکوب و ترویج رادیکالیسم از جبهه ملی دور کند» (صالحی، ۱۳۹۶: ۵۹). ائتلاف ناخواسته دانشجویان رادیکال با نیروهای ارتجاعی، معادله را به نفع دربار تغییر داد و قدرت شاه را بیش از پیش تحکیم کرد. این ائتلاف نه تنها منافع دانشجویان را تأمین نکرد؛ بلکه به تعبیر خلیل ملکی با وجود هشدار افراد مطلع به جبهه ملی، رهبران جبهه به نفع فئودال‌ها وارد کار شدند و با پافشاری حیرت‌انگیزی هزاران دانشجو را

نتیجه رسیدند که اصلاحات مسالمت‌آمیز در درون نظام غیرممکن است و راهی جز مبارزه مسلحانه وجود ندارد. رادیکالیسمی که پس از سرکوب دانشگاه در اول بهمن ۴۰ و ۱۵ خرداد ۴۲ در بخشی از بدنه دانشجویی به وجود آمد، در سال‌های بعد به شکل‌گیری گروه‌های چریکی و مسلحانه‌ای منجر شد که نظام سیاسی حاکم را به‌هیچ شیوه‌ای قابل اصلاح نمی‌دانستند و خفقان و استبداد رژیم را چنان گسترده و فراگیر می‌دانستند که تنها راه تغییر مشی و منش آن را دست بردن به اسلحه می‌دانستند. اما چریک‌های مسلح نیز تاریخ را تکرار کردند. هدف آن‌ها از اتخاذ مشی مسلحانه، شکستن انسداد سیاسی حاکم بر کشور بود. اما آن‌ها نیز در عمل به تقویت جناح سرکوبگر حاکمیت یاری رساندند و با تشدید انسداد سیاسی حاکم بر کشور، بر خفقان و سرکوب سیاسی افزودند (مرادی مراغه‌ای، ۱۳۹۸: ۴۳). آن‌ها حاکمیت را موجودیتی یکپارچه و منسجم قلمداد می‌کردند. درحالی‌که دیدگاه و موضع‌گیری سراسری و واحدی بر آن حاکم نبود و اقدامات تدریجانه چریک‌ها در عمل به قدرت گرفتن جریانی در حاکمیت یاری رساند که راه درست اداره تنش‌های سیاسی را در مشت آهنین نیروهای امنیتی جست‌وجو می‌کرد.

مقاطع تاریخی یادشده در این مقاله هرکدام ویژگی‌ها و شرایط خاص خود را دارند و به هیچ وجه قابل تقلیل به یکدیگر نیستند و هدف از کنار هم قرار دادن این مقاطع، یکسان فرض کردن آن‌ها نیست. اما تکرار الگویی از عدم سازش و اصرار بر مخالفت نامشروط سیاسی در این برهه‌ها، نشانه یکی از ویژگی‌های دیرپا در فرهنگ سیاسی ایران معاصر است. مخالفت با قدرت مستقر و عدم توجه به ارزش تاکتیکی ائتلافی هرچند موقت با آن، باعث از دست رفتن فرصت‌های تاریخی متعددی شد که پیامدش تحمیل هزینه‌های گزاف به جامعه بود. اگر از دست رفتن این فرصت‌ها دستمایه‌ای برای عبرت گرفتن از گذشته فراهم آورد، می‌توان گذشته را به چراغی برای راه آینده تبدیل کرد تا تاریخ دوباره به

انتخابات آزاد، صرفاً می‌توانست در پی حامی‌پروری و تلاش برای حفظ حداقل بقای سیاسی خود باشد:

روند وقایع و هجوم گسترده نیروهای انتظامی به دانشگاه تهران در اول بهمن ۴۰ نشان‌دهنده این حقیقت است که توطئه‌ای در پس این قضایا نهفته بود؛ توطئه‌ای که بازیگران آن دانشجویان بودند و کارگردانان آن دربار و عوامل وابسته‌اش و قربانیانش دولت امینی، جبهه ملی دوم و فضای باز سیاسی ناشی از شرایط جدید (جیرانی، ۱۳۹۹: ۸۱).

این ستیزه‌جویی سازش‌ناپذیر هم به از دست رفتن یک فرصت سیاسی بزرگ انجامید و هم سرمشقی برای آینده مبارزه‌های دانشجویی فراهم کرد. در وضعیتی که ائتلاف جبهه ملی با دولت امینی می‌توانست پیامدهای مثبتی برای محدود کردن قدرت دربار فراهم آورد، آرمان عدم سازش با قدرت مستقر و پای‌بندی به سنت قهر سیاسی تهدید بالقوه را از سر دربار رفع کرد و جنبش دانشجویی را به خدمت تقویت بلندپروازی شاهی درآورد که به تدریج در حال تبدیل شدن به یک حاکم اقتدارگرا بود:

«نهضت دانشجویی با زمینه مستعدی که برای جذب هرگونه شکل ستیزه‌جویانه مبارزه داشت، از نخستین سال‌هایی که با فضای بالنسبه آزادتر فعالیت‌های سیاسی در ایران بعد از شهریور ۱۳۲۰ امکان بروز یافت، از کمتر فرصتی روی گرداند... آمادگی رهبری جبهه ملی در بهره‌برداری از سنت ستیزه‌جویانه نهفته در نهضت دانشجویی با هدف اعلام شده جبهه یعنی «استقرار حکومت قانونی» مطابقت چندانی نداشت... رفتار جبهه در آن سال‌ها و به‌ویژه عملکردی که در واقعه اول بهمن ۱۳۴۰ از خود نشان داد، در از دست رفتن یکی از نادر فرصت‌های کشور در احیای نظام مشروطه نقش مهمی ایفا کرد» (بیات، ۱۳۷۳: ۱۰-۱۱).

سرخوردگی ناشی از شکست آرمان‌های سیاسی در سال ۴۲ نیز تکرار شد و پس از آن بود که بخشی از دانشجویان عضو جبهه ملی و نهضت آزادی به این

جامعه، فضیلتی انکارناپذیر است که دانشگاه‌ها در دوره سلطنت محمدرضا شاه همواره در آن پیشگام بوده‌اند. اما هم‌نشینی میل به تغییر و اصلاح امور با رادیکالیسم و پیوند وثیقی که بین این دو در آن سال‌ها به وجود آمده بود، تندروی سیاسی را به هنجار زیست‌جهان دانشجویان معترض و منتقد تبدیل نمود.

علی میرسپاسی معضل مهم روشنفکری را در ایران قرار گرفتن در مدار فلسفه کل‌گرا، تمامیت‌خواه و مطلق‌گرایی روشنگری فرانسوی و خصوصاً الگوی برآمده از انقلاب فرانسه می‌داند. الگویی که گذر به آزادی را مستلزم حرکتی خونین، قهرآمیز، برانداز و دین‌ستیز می‌داند و هرگونه راه و رسم یا الگوی دیگری را به عنوان سازشکاری و اصلاح‌طلبی محکوم می‌کند. این نگاه تمامیت‌خواهانه متأثر از انقلاب فرانسه، با محدودکردن تاریخ به ضرورت‌های گریزناپذیر سیر به سوی کمال، انبوه سنت‌های متکثر فرهنگی و تجارب زیسته ملت‌ها را نادیده می‌گیرد و قائل به تقابل نفوذناپذیر شرق/غرب است (میرسپاسی، ۱۳۸۷: ۹).

به نظر می‌رسد جنبش دانشجویی در دوران پهلوی دوم نیز متأثر از همین فلسفه کل‌گرا بوده است؛ رویکردی که با تأثیرپذیری از وقایع و جریان‌های سیاسی رخ داده در کشور همسایه شمالی یعنی اتحاد جماهیر شوروی تقویت شده بود و باعث شد مطلق‌گرایی و رادیکالیسم به ارزش‌های محوری فرهنگ سیاسی آن دوره تبدیل شود. در نتیجه میانه‌روی و بهره‌گیری از امکاناتی که به اصلاح وضعیت موجود یاری می‌رساند در حاشیه قرار گرفت و انگ سازشکاری خورد.

اما خصومت نیروهای سیاسی رادیکال و انقلابی با هر شکلی از میانه‌روی، برخلاف انتظار آن‌ها زمینه مناسبی برای رشد محافظه‌کاری، ارتجاع و استبداد فراهم می‌کرد. درحالی‌که برای یک جناح استبدادی از رمق افتاده و رو به افول، ظهور یک نیروی اعتراضی رادیکال و انقلابی، مبارک‌ترین موهبتی است که امکان احیا و قد راست کردن مجددش را فراهم

شکلی تراژیک تکرار نگردد. آگاهی از الگوهایی که همواره تکرار می‌شوند، می‌تواند به جلوگیری از وقوع مجدد آن در آینده یاری رساند. با پرهیز از تکرار الگوهای آشنا، امکان رویت‌پذیر شدن بدیل‌هایی فراهم می‌شود که جدی‌گرفتشان می‌تواند به برساخت سوژه‌های جدیدی در میدان سیاست بینجامد.

وجه مشترک سه مقطع تاریخی یادشده در این است که در هر سه، اعتراضات دانشجویی باعث سرکوب یا تضعیف جناح میانه‌روی شد که می‌توانست با محدود کردن قدرت دربار، فضای سیاسی متفاوتی را در کشور رقم زند. کمبود نان، افزایش شهریه دانشگاه‌ها، مناقشه بر سر ملی شدن صنعت نفت و انحلال مجلس، وقایعی بودند که اعتراضات گسترده دانشجویی را به همراه داشتند؛ اعتراضاتی که باعث منفعل شدن دولت می‌شد و امکان اتخاذ ابتکار عمل از سوی آن را در برابر مخالفان و دربار از بین می‌برد. منفعل باقی ماندن قوه مجریه کشور و وابسته ماندنش به تصمیماتی که از سوی دربار یا مجلس برایش گرفته می‌شد، به افزایش قدرت دربار و مداخله بیشترش در امور اجرایی کشور می‌انجامید و برخلاف انتظار، زمینه را برای ایجاد انسداد سیاسی بیشتر فراهم می‌کرد. در نتیجه تنزه‌طلبی و سازش‌ناپذیری سیاسی دانشجویان و مبارزه‌شان با دیکتاتوری که دولت را نماد آن می‌دانستند، باعث می‌شد در هر مرحله دربار قدرت بیشتری به دست آورد و رقیب قدرتمندش به واسطه پافشاری مخالفان بر رادیکالیسم از میدان به در شود و دور جدیدی از سرخوردگی و یأس سیاسی به بار آید.

۵ نتیجه‌گیری

این مقاله در پی نقد یکی از وجوه آسیب‌زای فرهنگ سیاسی در ایران معاصر به میانجی مطالعه مقطعی از اعتراضات دانشجویی در دوران پهلوی دوم بود. اعتراض به کاستی‌ها و نقایص وضع موجود و حفظ حساسیت سیاسی و اجتماعی نسبت به شرایط

سرکوب‌ها و ناکامی‌های سیاسی به عدم یکدستی نیروهای سیاسی در حاکمیت توجه نشان می‌دادند و امکان ائتلاف با برخی از جریان‌های سیاسی را برای تضعیف دیکتاتوری از دست نمی‌دادند، سرنوشت جنبش دانشجویی نیز به شکل دیگری رقم می‌خورد. هدف از طرح این ادعا این نیست که تمام ناکامی‌ها و شکست‌های سیاسی را به حساب اشتباهات جنبش دانشجویی بنویسد. ناگفته پیداست که تقدیس چنین اشکالی از رادیکالیسم و سازش-ناپذیری منحصر به اعتراضات دانشجویی نیست و در بین سایر احزاب و سازمان‌های سیاسی آن سال‌ها نیز رایج بوده است.

بی‌توجهی به این امکان‌های بدیل، نقش مهمی در از دست رفتن فرصت‌ها برای تجربه‌گشایش‌های سیاسی داشته است. به نظر می‌رسد یکی از ابعاد آسیب‌زای فرهنگ سیاسی در ایران معاصر عدم توجه به ارزش تاکتیکی رادیکالیسم و تبدیل شدن آن به یک خط مشی ثابت و تغییرناپذیر در برخی مقاطع تاریخی است. شناخت الگوها و انتخاب‌هایی که با قصد ایجاد فضای باز سیاسی در عمل به بسته‌تر شدن جامعه منجر شده‌اند باید دستمایه تأمل انتقادی-تاریخی قرار گیرند تا با تکرارشان به تشدید مشکلات و مصائب سیاسی نینجامد.

حتی با فرض اصلاح‌ناپذیر بودن امور و ضرورت ایجاد یک تغییر ریشه‌ای برای بهبود اوضاع، نباید از تأمل و بازاندیشی در مورد ارزش تاکتیکی رادیکالیسم در هر مقطع تاریخی یا میدان نیروها غفلت نمود؛ چراکه پافشاری نامشروط بر سازش‌ناپذیری باعث می‌شود همواره به موضوعات و اهدافی برای ابراز مخالفت و ستیزه‌جویی نیاز باشد و بدون چنین موضوعات و اهدافی میدان سیاست، عرصه‌ای عقیم و خالی از هر دستاورد به نظر رسد. در نتیجه باید توجه داشت که اصلاح‌ناپذیر تصور کردن وضعیت موجود باید به میانجی‌سنجش ارزش تاکتیکی رادیکالیسم به عمل انقلابی بینجامد.

ائتلاف و تعامل ناخواسته ارتجاع و رادیکالیسم هم به یأس و ناامیدی نیروهای آزادی‌خواه می‌انجامد

می‌کند. به همین خاطر است که اعتراضات دانشجویان به افزایش شهریه‌ها در عمل باعث کاسته شدن از استقلال دانشگاه شد و رییس میانه‌روی دانشگاه تهران را به این نتیجه رساند که برای حراست از نظم دانشگاه در برابر خشم و سازش‌ناپذیری دانشجویان انقلابی، باید خواهان حضور نیروهای انتظامی در دانشگاه شود و مداخله نیروهای دولتی را به هرج و مرج ناشی از رفتار دانشجویان خودسر ترجیح داد. سایر رخدادهای مورد بررسی در این مقاله مانند شورش نان، نوع مشارکت سیاسی در واقعه ملی شدن صنعت نفت و اعتراض به انحلال مجلس نیز در عمل چنین کارکردی در سپهر سیاسی ایران ایفا کرد.

تشخیص متحدان استراتژیک بالقوه در هر مقطع تاریخی در میدان سیاست نقش مؤثری در پیروزی یا شکست دارد. اما پافشاری نامشروط بر عدم سازش و حفظ روحیه انقلابی و اعتراضی مانع تشخیص ظرفیت‌هایی می‌شود که می‌تواند راه پیروزی را بر رقیب هموار کند. به عقیده ساموئل هانتینگتون، آرمان‌هایی چون شرافت، درست‌نگری، کلی‌نگری و شایستگی در یک جامعه انتقالی، می‌توانند چنان اوج می‌گیرند و به شکلی افراطی مطرح شوند که افراد و گروه‌ها، اعمال معمولی و پذیرفته‌شده را نیز فاسد تلقی کنند. نخستین آشنایی با مدرنیسم به پیدایش معیارهای پارساگرایانه توجیه-ناپذیر می‌انجامد. این اوج گرفتن ارزش‌ها به طرد معامله و مصالحه منجر می‌شود که در سیاست بسیار ضرورت دارد. در نتیجه سیاست و فساد مترادف هم محسوب می‌شوند و هر وعده‌ای از سوی یک سیاست‌مدار مثلاً برای برنده شدن در انتخابات، فسادآمیز تلقی می‌شود (هانتینگتون، ۱۳۷۹: ۹۵).

به نظر می‌رسد این شکل از تنزه‌طلبی سیاسی نقش مؤثری در تکوین زیست‌جهان سیاسی دانشجویان در آن مقطع داشته است؛ تنزه‌طلبی‌ای که باعث می‌شد تنوع و تکثر موجود در نظام سیاسی حاکم را به تشخیص ندهند و همه کارگزاران سیاسی را به یکسان قضاوت کنند. اگر دانشجویان با وجود

تقدیر و تشکر

این مقاله با حمایت مادی و معنوی پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی نوشته شده است.

تعارض منافع

در نوشتن این مقاله تضاد منافی وجود ندارد.

و هم تصویری از بن‌بست غیر قابل عبور سیاسی در جامعه ترسیم می‌کند که تنها راه رهایی را در تشدید رادیکالیسم و تقلیل امر سیاسی به مبارزه آنتاگونیستی می‌بیند. نقد این بعد از جنبش دانشجویی که به معنای نقد یکی از وجوه فرهنگ سیاسی ایران معاصر نیز هست، درکی واقع‌بینانه‌تر از اقتضائات و الزامات تلاش برای تغییر وضعیت و تعامل با نیروهای حاضر در میدان سیاست فراهم می‌آورد.

منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۶). *مقالاتی در جامعه‌شناسی سیاسی ایران*. ترجمه سهیلا ترابی. تهران: نشر پردیس دانش.
- امیرخسروی، بابک (۱۳۷۵). *نظر از درون به نقش حزب توده ایران*. تهران: نشر اطلاعات.
- بازرگان، مهدی (۱۳۷۷). *شصت سال خدمت و مقاومت*. تهران: نشر رسا.
- برک، ادموند (۱۳۹۳). *تأملاتی بر انقلاب فرانسه*. ترجمه سهیل صفاری. تهران: نشر نگاه معاصر.
- بیات، کاوه (۱۳۷۳). *دانشگاه تهران؛ اول بهمن ۱۳۴۰، فصل‌نامه گفتگو*، ۵: ۴۵-۵۷.
- جیرانی، هوشنگ (۱۳۹۹). *درآمدی بر جنبش دانشجویی در ایران (۱۳۲۰-۱۳۵۷)*. تهران: نشر خزه.
- خامه‌ای، انور (۱۳۶۳). *فرصت بزرگ از دست رفته*. تهران: انتشارات هفته.
- خسروپناه، محمدحسین (۱۳۷۷). *سازمان افسران حزب توده ایران ۱۳۲۳-۱۳۳۳*. تهران: نشر شیرازه.
- دانایی، محمدحسین (۱۳۹۸). *دوران دانشکده*. تهران: نشر اطلاعات.
- دریپر، هال (۱۳۸۲). *نظریه انقلاب مارکس*. ترجمه حسن شمس‌آوری. تهران: نشر مرکز.
- سیاسی، علی‌اکبر (۱۳۹۳). *یک زندگی سیاسی*. تهران: نشر ثالث.
- صالحی، انوش (۱۳۹۶). *اسم شب، سیاه‌کل؛ جنبش چریک‌های فدایی خلق از آغاز تا اسفند ۱۳۴۹*. تهران: مؤسسه انتشارات نگاه.
- ضیاء ظریفی، ابوالحسن (۱۳۹۵). *سازمان دانشجویی دانشگاه تهران، نگاهی دیگر به پیشینه مبارزات*
- دانشجویی در ایران ۱۳۳۲-۱۳۲۰ شمسی. تهران: نشر شیرازه.
- مارکس، کارل (۱۳۹۳). *هجدهم برومر لوئی بناپارت*. ترجمه باقر پرهام. تهران: نشر مرکز.
- مرادی مراغه‌ای، علی (۱۳۹۸). *جان‌های شیفته؛ نقدهایی بر جنبش چریکی قبل از انقلاب با تأکید بر چریک‌های آذربایجان*. تهران: نشر اندیشه احسان.
- مرکز بررسی اسناد تاریخی (۱۳۸۰). *چپ در ایران به روایت اسناد ساواک (سازمان جوانان حزب توده)*. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- ملکی، خلیل (۱۳۶۸). *خاطرات سیاسی خلیل ملکی*. با مقدمه محمدعلی کاتوزیان. تهران: شرکت انتشار.
- میرسپاسی، علی (۱۳۸۷). *روشنفکران ایران: روایت‌های یأس و امید*. ترجمه عباس مخبر. تهران: نشر توسعه.
- وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (۱۳۸۰). *اسنادی از جنبش دانشجویی در ایران (۱۳۲۹-۱۳۵۷ ش)*. تهیه و تنظیم معاونت خدمات مدیریت و اطلاع‌رسانی دفتر رئیس‌جمهور؛ شورای نظارت میرحسین موسوی، هادی خانیکی؛ شورای علمی یعقوب آژند [و دیگران]؛ به کوشش علیرضا اسماعیلی، عیسی عبدی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- هانتینگتون، ساموئل (۱۳۹۷). *سامان سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی*. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: نشر علم.
- هیرشمن، آلبرت (۱۴۰۰). *خطابه ارتجاع؛ انحراف بیهودگی مخاطره*. ترجمه محمد مالجو. تهران: نشر شیرازه.